

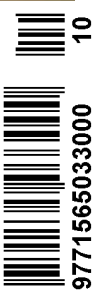
סגולה

מגזין ישראלי להיסטוריה

גיליון 124
תשרי תשפ"א 7.333
אוקטובר 2020
ש"ח 39

מבית הכנסת
לאולמי המופעים
חזנות

קיצור תולדות מדינות המפרץ

תחת שני דגלים
נורמן בנטוויץ'

מחיה השפה
שהפך למדרחוב

מחזור חיים של
מחזור עתיק

במבט חטוף:
איזה מגדל זה?
תשובה בעמוד 36

14 מדוכן התפילה אל במות הבידור

בין המוני היהודים שהיגרו לארצות הברית היו רבים שזיקתם לבית הכנסת נחלשה אבל הם התגעגעו לקולות. כך מצאו עצמם **חזנים** ששימשו בבתי הכנסת הגדולים פונים לקהל בדרכים אחרות ומבצעים קטעים מהתפילה על במות הבידור ובאולפני ההקלטות. שלאגרים עם טלית // **דוד אוליבסטון**

26 המחזור חוזר הביתה

כתב היד העתיק ידוע בכינוי **מחזור אמסטרדם** משום שהוא נשמר במשך כ־350 שנה בבית הכנסת בעיר ההולנדית, אבל מקורו בעיר אחרת. שורת רמזים מובילה אל האדם שיזם כנראה את כתיבת המחזור המעוטר כ־400 שנה לפני שהגיע לאמסטרדם, יותר מ־250 קילומטר משם // **אפרים שהם־שטיינר**

38 תחת שני דגלים

יהודים מרחבי העולם שבחרו בציונות עשו זאת בדרך כלל תוך ויתור על זיקה ללאום שבקרבם גרו. **נורמן בנטוויץ'** גדל באחת המשפחות שהובילו את הציונות בלונדון, אך הגיע לארץ ישראל בתפקיד פיקודי בצבא הוד מלכותו ובהמשך מילא תפקיד מרכזי בשלטון המנדט. בדיעבד התברר לו כי הגשמת החלום של ציונות בריטית רחוקה מלהיות פשוטה // **עופרי קרישר**

מדורים

- 3 דבר העורך
- 6 חדשות
- 10 בימים ההם **אירועים נבחרים בחודש תשרי**
- 12 קיצור תולדות **מדינות המפרץ**
- 24 מדברים בעד עצמם **החזן שלמה שטיינברגר**
- 57 אמנות ההיסטוריה **הרמן יונקר**
- 58 עוד חוזר הניגון **תיבת הזמרה נפרדת**
- 72 ראו אור
- 74 תשבצים וחידות

50 מסע בזמן

בכרכים הרבים של מילון בן־יהודה אי אפשר למצוא את המלה מדרחוב, אבל כל ירושלמי יודע שהרחוב שנקרא על שמו של **אליעזר בן־יהודה** הוא מדרחוב. מסע אל מפת התכנון הבריטי של מרכז העיר ירושלים ואל נקודות בלתי נשכחות לאורך הרחוב // **תמר הירדני**

62 ביקורת ספרים

שבתי צבי ויעקב פרנק התקבעו בזיכרון שלנו כמשיחי שקר, אבל מעניין לגלות מה חשבו עליהם בני זמנם. איך נראה העבר בזמן התהוותו? שני רומנים היסטוריים ניסו לדמיין שני **משיחי שקר** // **עמית עסיס ונתן רון**

מחזור תפילה מפואר שהופק בעיר קלן שבגרמניה לפני 750 שנה התגלגל לאמסטרדם שבהולנד וכעת הוא עושה דרכו בחזרה למוזאון היהודי שמוקם בקלן. שורה של רמזים שמעורבים בהם שני רבנים, עובדי סדנת סתתים, סוחר יהודי והארכיבישוף של קלן מצליחה לחשוף את נסיבות יצירתו של המחזור המאור

////// אפרים שהם שטיינר

באתר הבנייה הנשקף מחלון החדר שבו מוצג המחזור הולך ומוקם מוזאון Miqua – מקווה – הממוקם מעל שרידי מקווה יהודי מימי הביניים שנחשף לפני כשבעים שנה בשטח ששימש בעבר מגרש החנייה של העירייה. שם המוזאון מרמז למקווה העתיק וגם לחיבור המלים Mittel Quarter שמשמעותן מרכז הרובע. המקווה, שהיה בעבר ברובע היהודי של קלן, מצוי כיום בלב הגרעין ההיסטורי של העיר המשמש מוקד תרבות. במוקד זה, המשתרע מתחנת הרכבת והקתדרלה העירונית בצפון עד לשער סוורין בחומה העתיקה בדרום, מצויים מוזאונים ואתרי היסטוריה, דת ותרבות חשובים אחרים.

במטרה לחשוף את העבר היהודי של העיר קלן ולבנות מוזאון בלב הרובע היהודי החלו ב-2006 ביוזמתה של עיריית קלן חפירות ארכאולוגיות נוספות בראשות ד"ר סוון שויטה. הקמת מוזאון שיציג את ממצאי החפירה במקום הימצאם היא חלק ממגמה חדשה בגרמניה המבקשת להנכיח את העבר היהודי במידת האפשר לא רק כאנדרטה לחיים היהודיים שנגדעו בשואה אלא כחלק בלתי נפרד מההיסטוריה המגוונת של ערי גרמניה.

הדברים נכונים במיוחד במקומות כמו העיר קלן שבה העבר היהודי היה שזור בעבר העירוני מהתקופה הרומית עד לימי הביניים ושוב בתקופה המודרנית. ב-2021 יצינו ברחבי גרמניה 1,700 שנה לקיומם של חיים יהודיים במרחב הגרמני. מסמכים רומיים מהמאה הרביעית מעידים כי כבר ב-321 הייתה קהילה יהודית בקלן. העיר הייתה אז בירת הפרובינציה הרומית גרמניה תחתית ונקראה Colonia Claudia Ara Agrippinensium – המושבה של אגריפינה אשת קלאודיוס – ובקיצור Cologne או Köln (קלן).

המוזאון החדש בקלן יתמקד בממצא הארכאולוגי מימי הביניים. במרכזו יוצגו שרידי בית הכנסת, מקווה הטהרה המפואר שגרם מדרגות יפהפה מהמאה ה-12 הוביל את הטובלים בו לעומק 16 מטר מתחת לפני הקרקע עד לאגן המקווה הניזון עד היום ממי תהום – מים חיים. במרתפי הבתים היהודיים שנחשפו במקום יוצגו ממצאים מהחפירות, ובהם בין השאר שריון קשקשים, שברי מנורה בצורת כוכב המכונה Judenstern – כוכב היהודים, קוביות משחק ועשרות לוחות מאבן צפחה – מתוך מאות

מי עומד מאחורי ההשקעה הגדולה במחזור?
מבחר עיטורים ממחזור אמסטרדם

כל התמונות מהמחזור באדיבות המוזאון להיסטוריה
יהודית באמסטרדם ומועצת אזור הריין, קלן

ספטמבר 2019 עשתה
משאית משורינת את
דרכה במהירות לאורך
האוטובן הסלול במקביל
לנהר הריין מאמסטרדם

שבהולנד דרך דויסבורג לכיוון העיר קלן שבגרמניה, מרחק של למעלה משעתיים. במשאית, ארוז בקופסא מיוחדת שנועדה לשמור מפני חדירת לחות, הובל ספר גדול וכבד כבן 750 שנה. הספר מכונה 'מחזור אמסטרדם', על שם העיר שבה נשמר במאות השנים האחרונות, אך הוא נכתב, אויר ועוטר בעיר קלן במחצית השנייה של המאה ה-13. המחזור התגלגל במאה ה-17 לקהילה הספרדית באמסטרדם, ומראשית המאה העשרים הוצג במוזאון להיסטוריה יהודית שבעיר. לפני שנה עשה המחזור את דרכו חזרה למקום שבו נוצר, לעיר שבה שימש בימי הביניים כמחזור תפילה בשבתות מיוחדות, בחגים ובימים הנוראים.

בחזרה למרכז העיר

היום המחזור מוצג במוזאון ולרף ריכארדס שבקלן, בחדר מיוחד בקומה השישית שחלונותיו צופים אל אתר בנייה גדול הצמוד למוזאון ולבניין העירייה של קלן, בלב לבו של מה שהיה עד 1424 הרובע היהודי של העיר. בשנה זו גורשו יהודי העיר לצמיתות, והקהילה הימי ביניימית חדלה להתקיים עד למהפכה הצרפתית בשלהי המאה ה-18, אז נכבשה קלן על ידי הצרפתים והיהודים הורשו לשוב אליה. לאחר הגירוש ניתנו בתי היהודים לבני המשפחות העשירות בעיר, מצבות נעקרו מבית הקברות, המקווה נסתם ובית הכנסת הוסב לקפלה של בניין העירייה. באופן אירוני בחרו פרנסי העיר לקרוא לקפלה 'מרים הקדושה מירושלים', ועד למאה ה-19 נערכו במקום טקסי נישואין.

צילום: וילי הירש

שנמצאו – שעליהם חרותות אותיות עבריות. נראה כי לוחות אלה שימשו לכתובת טיטול ורשימות יומיומיות. עבודות הבנייה שהחלו ב-2016 עם תום החפירות מתנהלות באיטיות בשל הרצון להגן על הממצא הארכאולוגי הייחודי ובשל הכוונה לאפשר את המשך החפירות בעתיד.

כשהמוזאון יפתח את שעריו יוצג מחזור אמסטרדם בין שרידי המבנה של בית הכנסת, במקום שבו שימש את הקהילה בימי הביניים. בהסכם בין המוזאון בקלן למוזאון באמסטרדם נקבע כי המחזור יהיה בבעלות משותפת של שני המוסדות ויוצג לסירוגין בשניהם.

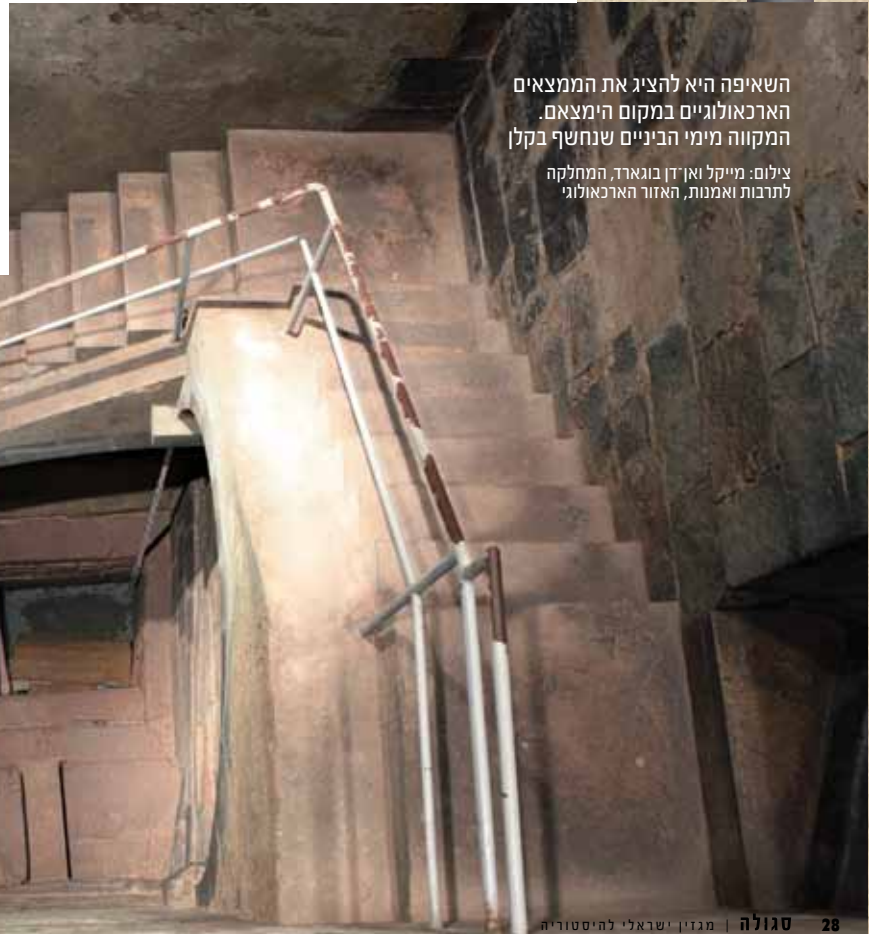
נוכח מקומי

המידע על מחזור אמסטרדם הוא רב. חוקרים מתחום מדעי היהדות בהולנד התעניינו במחזור כבר בשנות העשרים של המאה העשרים, ובשלהי שנות השמונים חברו יחד פלאוגרפים העוסקים בכתבי יד, קודיקולוגים החוקרים את תולדות הספר, חוקרי תולדות האמנות,

ארכיונאים וחוקרי פיוט ופרסמו את מחקריהם על המחזור בספר שראה אור בהוצאת בריל היוקרתית. בעקבות עיון מדוקדק הם קבעו כי המחזור נכתב במחצית השנייה של המאה ה-13, וכנראה לפני 1280. הפיוטים המופיעים בו על פי הנוסח של קהילת קלן, והעיטורים והאיורים היפהפיים והצבעוניים שבו הבהירו כי כבר בעת יצירתו הוא היה חפץ יקר ערך. החוקרים משערים כי מחזור זה – כמו מחזורים אחרים מאותה תקופה – נכתב בזכות תרומה של אחד מעשירי הקהילה, אך למרות המידע המפורט שבידינו לא ברור מי מימן ברוחב יד את יצירתו ומה היו הנסיבות שהביאו להפקת מחזור ייחודי שכזה.

מחקר שערכתי לאחרונה – המבוסס על מחקרים קודמים שנעשו סביב המחזור, על המידע על קהילת קלן במחצית השנייה של המאה ה-13 ועל התגליות המרתקות שנחשפו בשנים האחרונות בחפירות בקלן – מנסה לענות על השאלות שנותרו פתוחות.

יהודי אשכנז בימי הביניים היו הראשונים שבחרו לעטר ולאיייר את מחזורי התפילה, בדומה לספרי התפילה ולספרי המקרא והאוונגליונים הנוצריים שעוטרו גם הם. ייפויים של חפצי תפילה הדגיש את חשיבותם, את עוצמתה של הקהילה, וכמובן גם את חשיבותו ואת עוצמתו של מי שתרם אותם. למרות השם הדומה מחזורי תפילה לא היו

השאיפה היא להציג את הממצאים הארכאולוגיים במקום הימצאם. המקווה מימי הביניים שנחשף בקלן

צילום: מייקל ואן דן בוגארד, המחלקה לתרבות ואמנות, האזור הארכאולוגי

המקווה, שהיה בעבר ברובע היהודי של קלן, מצוי כיום בלב הגרעין ההיסטורי של העיר המשמש מוקד תרבות

לא תעשה לך

הפקת מחזור תפילה – שנעשתה בעת ההיא בכתב יד – עלתה כסף רב. במחזור היו מאות עמודי קלף, והיה צריך לשלם שכר לסופר, לנקדן, למעטרים ולמאיירים. המפוארים והיקרים מבין המחזורים נכתבו בזכות נדבנים עשירים שתרמו אותם לקהילותיהם. במחזורים רבים, כמו בכתבי יד מפוארים אחרים, מופיע בסוף כתב היד קולופון – מעין אחרית דבר שבה צוינו שמותיהם של הסופר שהעתיק את כתב היד ושל הנקדן, ולעתים צוינו בו פרטים נוספים כמו שמו של הבעלים או של התורם. לפעמים הוסיף גם מי שהחזיק בכתב היד במהלך הדורות את שמו לקולופון.

הקולופון של מחזור אמסטרדם לא הגיע

דומים למחזורים המשמשים כיום בבתי כנסת. לפני עידן הדפוס מחזורים אישיים היו מימי הביניים שימשו את החזנים בעת תפילה בציבור. מחזורים אלה היו גדולים וכבדים, ושימרו נוסחי תפילה והעדפות פיוטיות של הקהילות המקומיות שבהן שימשו. לא נמצאו כמעט שני מחזורים הזהים בנוסחם ובסדר הפיוטים שבהם מקהילות אשכנז בימי הביניים.

מחזור התפילה שימש את הקהילה בשבתות שבהן יש קריאה מיוחדת בתורה, בשמחות משפחתיות, בחגים ובימים הנוראים. במחזורים נשמרו פיוטים של פייטנים מהעת העתיקה ומימי הביניים, ובהם גם פיוטים שחיברו פייטנים ידועים כמו רבי שמעון בן יצחק ורבי מאיר ש"ץ ורבנים ובעלי הלכה ידועים כמו רבי אליעזר בן נתן (ראב"ן), רבי מאיר מרוטנבורג (מהר"ם) ורבי אברהם אבן עזרא (ראב"ע). הם חרזו והוסיפו פיוטי קרובות, קדושתאות, זולתות, סליחות וקינות. קהילות שונות העדיפו פיוטים ופייטנים שונים, וכך התגונו מחזורי התפילה ונשאו סממן קהילתי או אזורי.

המוזאון המתוכנן ישלים את מראה הרחבה הדמיה: משרד אדריכלים ונדל לורך

רוב המחזוריים שהגיעו לידינו מימי הביניים, לפני עידן הדפוס, שימשו את החזנים. מחזוריים אלה היו גדולים וכבדים, ושימרו נוסחי תפילה והעדפות פיוטיות של הקהילות

שמכלל ציור דו ממדי יצאו ולכלל פסל מגולף תלת ממדי לא באו. דעתו אינה נוחה מהם בשל הבליטות, אך הוא סבור כי לא מדובר בפסלים האסורים לגמרי. בסוף התשובה הוא מזכיר נימוק אפשרי נוסף – כל עוד התגליפים מהווים עיטור ויפוי למבנה ואינם פסל תלת ממדי העומד בפני עצמו אין בהם עברה על האיסור – אך הוא מסתייג מנימוק זה.

שאלת אדוני על צורת חיה ועוף שבמחזוריים, ותמהה למה איני מוחה בהם ... נראה בעיניי דוודאי לא יפה עושים, מתוך שמסתכלים בצורות הללו אין מכוונים לבם בתפילתם לאביהם שבשמים. מיהו אין כאן איסור דלא תעשה לך פסל ... בצירוף שהן ממיני צבעים בעלמא ואין ממשות בהן כלל ... ונראה לי

לידינו, ועל כן נותרה זהות הפטרון שעמד מאחורי יצירתו עלומה. עיטור המחזוריים היה כאמור בגדר חידוש, והיו רבנים שהתנגדו לו. דווקא התנגדות זו עשויה להוביל לפתרון אפשרי לתעלומת הפטרון.

בין תשובותיו ההלכתיות של המהר"ם מרוטנבורג נמצאת גם תשובתו לשאלת תלמידו רבי אשר בן יחיאל (רא"ש) תושב קלן. כדרכם של רבים מהכתבים מסוגה זו נותרה בידינו רק התשובה ואיננו יודעים מה היה נוסח השאלה. התשובה אינה נושאת תאריך, אולם אפשר להצביע על טווח השנים שבהן נכתבה. היא נכתבה לאחר 1265 – השנה שבה חזר הרא"ש מלימודיו בבית מדרשו של המהר"ם ברוטנבורג לעיר הולדתו קלן, ועל כן התקשורת בינו לבין רבו נעשתה בהתכתבות; והיא נכתבה לפני 1281 – השנה שבה נפטר אביו של המהר"ם – שכן הוא חותם מאיר ב"ר ברוך שיחיה.

הרא"ש הוטרד מהתופעה של איור ועיטור המחזוריים וחשש שיש בה עברה על האיסור "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" הנזכר בעשרת הדיברות. בתשובתו מבהיר המהר"ם כי גם דעתו אינה נוחה מתופעה זו, אולם מסיבה אחרת. לדעתו אין חשש מעברה על איסור, אך העיטורים עשויים להסיח את הדעת מהכוונה בתפילה. בהמשך הוא מתייחס ליצירות אמנות אחרות בבית הכנסת, ונראה כי הרא"ש שאל אותו גם עליהן. המהר"ם מתמקד בתגליפים

להחזיר את זיכרון היהודים ללב העיר. חפירות ליד בית העירייה. המקווה נמצא מתחת לגג השמאלי

צילום: כריסטינה קונג, עיריית קלן

טקסטים בני מאות שנים חקוקים באבן. אבן ועליה רשימת שמות וסכומי כסף שנמצאה בחפירות בקלן

צילום: סטפן ארנדט LVR

רגעים בחיי הקהילה. מעגל השנה היהודית בבית הכנסת זכה לעיצוב מפואר. מבחר קטעים מעוטרים מהמחזור ששימש את הקהילה בקלן

האמנות שעשתה כאבי רא"ש

מפתה לקשור בין תשובת המהר"ם לרא"ש, תושב קלן, לבין מחזור אמסטרדם. טווח השנים שבו נכתבה תשובת המהר"ם – שנות השישים והשבעים של המאה ה-13 – נמצא בטווח השנים שציינו החוקרים באשר לשנים שבהן הופק המחזור, ולדעתי סביר מאוד ששאלת הרא"ש קשורה ליצירת המחזור. התגליפים המוזכרים בתשובה מתאימים לממצאים הארכאולוגיים מקלן. בחפירות

דאפילו ישראל מותר לצור צורות במיני צבעים ואין בזה משום לא תעשה לך פסל, דלא אסור אלא פרצוף גמור חקוק בשר, אבל במיני צבעים מותר... יכולני לומר דלא שייך לא תעשה לך פסל אלא בתלוש בפני עצמו, אבל על הכותל במחובר לא, דאינו אלא לנוי בעלמא ובטל לגבי הכותל. ואף על פי שאני מדמה, לא הייתי אומר כך כמו זה התירוץ האחרון (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג' חלק ג', דפוס קרימונה, סימן כד).

האם מותר לעטר בדמויות? ציורי חיות המעטרים את הפיוטים למגילת שיר השירים במחזור אמסטרדם

**סביר להניח כי שאלת הרא"ש עסקה
הן באיורי המחזור והן בתגליפי האבן -
שני מיזמים אמנותיים שפיארו את בית
הכנסת בקלן באותן שנים**

מונופול

מי היו יזמי האמנות השנויה במחלוקת? כיוון אפשרי לתשובה נמצא בכתב הזכויות החרות באבן. כתב הזכויות מחדד זכויות קודמות שנשחקו ודומה בפרטים רבים לכתבי זכויות קודמים שהוענקו ליהודי העיר, אך בשורות האחרונות שלו יש חידוש העשוי לרמז מי היו היהודים שהביאו להענקתו, לחריתתו באבן ולהצבתו בקתדרלה העירונית.

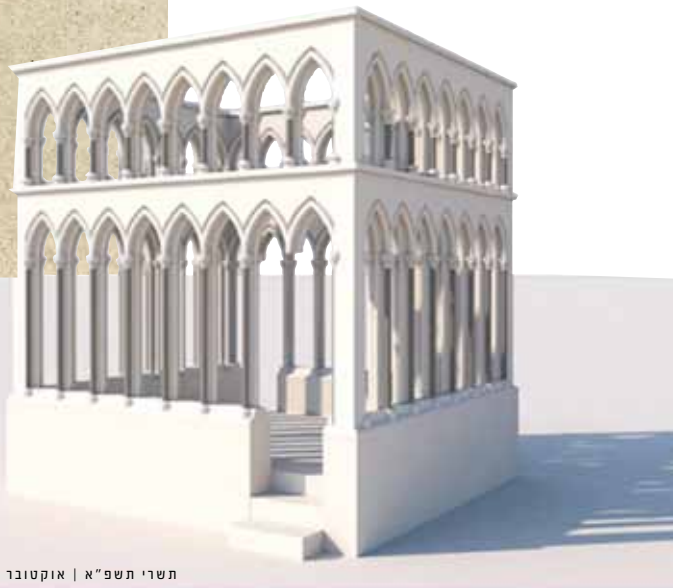
מאז שהוקמה על ידי הרומים במאה הראשונה הייתה העיר קלן מוקד מנהלי אזורי ומוקד מסחרי ועסקי תוסס. מהמאה העשירית היא התפרסמה בזכות ירידי המסחר שהתקיימו בה. הירידים משכו לקלן סוחרים מאזור נהרות הריין, המוזל והרוהר, מארצות השפלה ומצפון צרפת ואף סוחרי צמר מבריטניה. לצד המסחר התקיימה בעיר קהילה עסקית שהתעשרה מהענקת אשראי לסוחרים. רוב הבנקאים ומעניקי האשראי בקלן – כמו במקומות רבים בגרמניה ובאירופה – היו יהודים. בשורות

שנערכו מאז 2006 נחשפו מאות שברים מהבימה המפוארת שניצבה במרכז בית הכנסת. היא נבנתה מאבן גיר לבנה ובוהקת שיובאה מצפון צרפת ולא מאבן החול האופיינית לאזור. באמצעות שימוש בתוכנות מחשב הצליחו ארכאולוגים לשחזר את מראה הבימה. בין תגליפי האבן שעיתרו אותה נמצאו לא רק עיצובים גאומטריים ומוטיבים מעולם הצומח אלא גם תגליפי ציפורים וחיות שונות, כולל כלבים וקופים, שפניהם דומות לפני אדם. הארכאולוגים תארו את בניית הבימה לסביבות 1270 על סמך קשרים שמצאו בין הבימה לבין כתובת ייחודית הנמצאת בקתדרלה של קלן. מדובר בכתב הזכויות שהעניק הארכיבישוף של קלן אנגלברט השני פון פלקנבורג ליהודי העיר ב-1266. בשונה מכתבי הזכויות המוכרים לנו המסדירים את זכויותיהם ואת חובותיהם של היהודים, שנכתבו בדרך כלל על קלף או על נייר, כתב הזכויות מקלן נחרת באבן והוצב במקום ציבורי בולט במיוחד – צמוד לקיר בקתדרלה של העיר. האבן שעליה נחרת כתב הזכויות זהה לאבן המיובאת שבה השתמשו לבניית הבימה בבית הכנסת. בשל מחירה הגבוה של אבן הגיר הלבנה ובשל נדירותה באזור קלן הסיקו הארכאולוגים כי בשני המקרים השתמשו באותו גוש אבן. גם הסימנים שהותירו סתתי האבן של הבימה זהים לסימנים שנמצאו בין עיטורי הקתדרלה שתאריך יצירתם ידוע. בימי הביניים שימשו סימני הסתתים מעין חתימה על יצירותיהם, וסימנים אלה שייכים לאומנים מסדנת אבן שהייתה במרחק של כמאתיים מטר מבית הכנסת ופעלה בתקופה זו.

סביר אם כן להניח כי שאלת הרא"ש, שנשלחה כאמור בין השנים 1265-1281, עסקה הן באיורי המחזור והן בתגליפי האבן – שני מיזמים אמנותיים שפיארו את בית הכנסת בקלן באותן שנים. הרא"ש הסתייג כנראה משני החידושים וביקש ממורו המהר"ם לתמוך בעמדתו, אך נראה מתשובת המהר"ם כי עמדתו הייתה מתונה יותר מזו של הרא"ש, וכי על אף שהוא אינו סומך את ידיו על המיזמים האמנותיים של קהילת קלן הוא אינו שותף לתפיסת תלמידו הצעיר כי יש לסלק את היצירות מבית הכנסת.

שברי הבימה מימי הביניים שנחשפו אפשרו שחזור של מראה הבימה במרכז בית הכנסת

באדיבות עיריית קלן, המוזאון היהודי MiQua, האוניברסיטה הטכנית בדדמשטדט ומשרד ארכיטקטורה וירטואליס GmbH

מאוד להניח שאותם יהודים אמידים ניצלו את מצוקתו הפוליטית והכלכלית לטובתם, ואילצו אותו למנוע תחרות שתאיים עליהם.

הנדיב יהודה

היהודי האמיד ביותר בתקופה זו בקלן היה ליוורמן מדיין. במסמכים יהודיים מכונה ליוורמן בשמו העברי "הנדיב יהודה בן שמואל". לפי רישומי נדל"ן בלטינית ובעברית רכש ליוורמן ב-1266 מגרש סמוך לבית הכנסת של קהילת קלן ובנה עליו את ביתו – מעין ארמון עירוני, בית בן ארבע קומות ובו 16 חלונות. האם ליוורמן ביקש לבנות את ביתו ליד בית הכנסת בעקבות השקעתו בייפוי המבנה ובעיטורו ואולי גם ביצירת מחזור אמסטרדם?

הכינוי 'נדיב' שהוצמד לשמו ברישומי הנדל"ן העבריים מעלה את ההשערה כי הוא התורם האלמוני, אלא שבמחזור לא נמצא כאמור קולופון

האחרונות של כתב הזכויות הצהיר הארכיבישוף כי הוא מעוניין למנוע את התיישבותם ואת התבססותם בעיר של קהורסינים – בנקאים לא יהודים מצפון צרפת שמוצאם באיטליה.

הארכיבישוף נענה לבקשת היהודים שרצו למנוע תחרות ואסר על השתקעותם של בנקאים אלה בעיר, ואפילו על לינתם בה לאחר שנכנסו אליה לשם עסקיהם. הענקת הבלעדיות על הלוואה בריבית ליהודים התאפשרה בשל נסיבות פוליטיות ייחודיות.

בשלהי שנות השישים ובראשית שנות השבעים של המאה ה-13 גבר המאבק בין הארכיבישוף של קלן ששלט בעיר לבין משפחות האצולה העירונית. המאבק גלש מעת לעת לעימות צבאי, והארכיבישוף נזקק לא פעם לכסף מזומן כדי לממן את ההוצאות הצבאיות שהאמירו. מסמכים ארכיוניים מלמדים כי הארכיבישוף לווה מבנקאים יהודים כספים רבים בריבית. סביר

ייתכן כי הדגשת המלה אלוף וצירי האריות רומזים לזהותו של תורם המחזור. עמוד ממחזור אמסטרדם

**האם ליוורמן ביקש לבנות את ביתו
ליד בית הכנסת בעקבות השקעתו
בייפוי המבנה ובעיטורו ואולי גם
ביצירת מחזור אמסטרדם?**

ולכן יש לחפש רמזים במחזור עצמו ובעיטוריו. יש במחזור לא מעט איורי אריות המהדהדים את האריה המוזכר בברכת יעקב ליהודה: "גור אַרְיָה יהודה מִטֶּרֶף בְּנֵי עֲלִית, כָּרַע רֶבֶץ פְּאֲרִיָה וּכְלָבִיא מִי יִקְיִמְנוּ" (בראשית מ"ט, ט').

באיור הסמוך לפיוט 'מלך עליון' הנאמר בימים הנוראים מונח על ראש האריה כתר מזהב, ובעמוד של הפיוט 'אלוף' עומדים משני צדי המלה הפותחת שני אריות על רגליהם האחוריות ופיהם פתוח בשאגה. בימי הביניים שימש לא פעם הכינוי אלוף כדי לציין בן קהילה אמיד שתמך במיזמים בעלי חשיבות דתית, כפי שהיה נהוג גם בשיבות בבבל. לא מן הנמנע כי דמות האריה והכינוי אלוף המודגשים באיורי המחזור מרמזים לשמו של תורם בשם יהודה.

כמו יהודים רבים בימי הביניים נקרא יהודה ליוורמן על שם עיר מוצאו דירן הסמוכה לקלן. נראה כי לאחר שהתעשר הוא עקר לעיר הגדולה קלן שהייתה מרכז העסקים. בפיוט לשבת חול המועד פסח שבה קוראים את מגילת שיר השירים מודגשת במחזור המלה 'כמגדל' מהפסוק "כְּמִגְדַל דָּוִד צִנְאָרְךָ" (שיר השירים ד', ד'), ולצד הפיוט יש איור של חומה עם שלושה מגדלים ומעליה כתר מעוטר בפרחים. האיור והעיטור דומים באופן מפתיע לסמלה של העיר דירן שממנה הגיע ליוורמן, ויש בכך חיזוק נוסף להשערתנו שיהודה ליוורמן מדיירן הוא זה שתרם את הכסף ליצירת מחזור אמסטרדם.

המחזור והבימה המעוטרת היו שני מיזמים אמנותיים שנועדו ליפות ולהעשיר את בית הכנסת של קהילת קלן, ובה בעת להעצים את מעמדם של מי מעשירי הקהילה שהצליחו

לנצל את מצוקתו הפוליטית והכלכלית של הארכיבישוף ולהשיג זכויות משמעותיות עבור יהודי העיר בכלל ועבור פרנסי הקהל בפרט.

מחזור מתגלגל

איננו יודעים בוודאות מה היו גלגוליו של המחזור. יהודי קלן גורשו ממנה לראשונה ב-1349, חזרו אליה ב-1372 וגורשו שוב ב-1424. בשולי המחזור מופיעות רשימות של פיוטים שיש להוסיף או להשמיט, וכתובת היד ברשימות אלה מאוחרת לכתב היד המקורי. רשימות אלה מלמדות כי המחזור שימש כנראה קהילות אשכנזיות נוספות מחוץ לקלן לפני שהגיע לאמסטרדם.

כתב הזכויות שניתן ליהודי קלן נחקק באבן והוצב לראווה בקתדרלה העירונית צילום: וילי הרש

שהמחזור היה בחזקתו. אהרן, בנו של הרב משה אורי הלוי ואביו של אורי פייבוש, היה החזן של הקהילה הספרדית.

החוקר ההולנדי הרב יצחק מארשן (מהרסן) מצא לפני כמאה שנה בין המסמכים של קהילת אמסטרדם רישום מבית הדין של הקהילה מב' בכסלו ת"ל (1669), שבוע לפני העברת המחזור לידי קהילת אמסטרדם, ובו מבקש המדפיס אורי פייבוש מחילה רשמית מהקהילה. סיבת המריבה בין המדפיס לבין פרנסי הקהילה לא ידועה כל צורכה, אולם ידוע כי באותה תקופה שרר מתח בין הקהילה הספרדית לקהילה האשכנזית בעיר וגם בין הקהילה האשכנזית הוותיקה לבין הקהילה שהקימו פליטים יהודים שהגיעו לאמסטרדם מפולין בעקבות פרעות ת"ח-ת"ט. ייתכן שמתחים אלה עוררו את שאלת נאמנותה של המשפחה האשכנזית לקהילה הספרדית, וכהוכחה לנאמנותו מסר המדפיס את הספר היקר לקהילה.

הערה אחת מעניינת במיוחד נמצאת בעמוד 126 של מחזור:

היום יום א' ח' כסלו ת"ל לפ"ק [לפרט קטן, נתן פייבוש לוי דרוקר לקהל יצ"ו [ישמרם צורם ויחיים] עבור קטטות ומריבות שמריב כנגד קהל יצ"ו נתן המחזור לחלוטין עולמית לקהל יצ"ו.

האדם שנתן את המחזור לקהילה כסוג של כפרה על התנהלות לא ראויה הוא כנראה אורי פייבוש בן אהרן ויטמונד הלוי. דרוקר פירושו סדר דפוס, ולאורי פייבוש היה בית דפוס עברי באמסטרדם במחצית השנייה של המאה ה-17. פייבוש היה נכדו של משה אורי הלוי, הרב האשכנזי של אמדן (עמדין) שבגרמניה שהוזמן לאמסטרדם לשמש כרבה של קהילת האנוסים מספרד ומפורטוגל ששבו ליהדות, וסביר להניח

דע מאין באת. המגדלים המעטרים את הפסוק משיר השירים דומים באופן מפתיע לאלה המופיעים בסמל העיר דין, עירו של הנדיב יהודה ליוורמן

בשולי המחזור מופיעות רשימות של פיוטים שיש להוסיף או להשמיט, והן מלמדות כי המחזור שימש כנראה קהילות אשכנזיות נוספות מחוץ לקלן לפני שהגיע לאמסטרדם

של בית הכנסת. ייתכן שהייתה במעשיהם גם הצהרה כלפי חוץ – ניסיון לאמץ דפוסי התנהגות הדומים לאלה של בני מעמדם בחברה הסובבת. יפוי המחזור ועיטורו הקהילתי והשימוש בגוש אבן מיובא לבימה – כנראה אותו גוש אבן שבו השתמשו חרשי האבן בסדנה המקומית לחריית כתב הזכויות המחודש ליהודי העיר בקתדרלה – היוו הצהרה שכוז. עם זאת, למרות הניסיון לדמות לסביבה ביטאו מבנה בית הכנסת והמחזור שייצג את מורשתה של הקהילה דווקא את שונותם הדתית של היהודים מסביבתם.

לצד העדות על עולמה המורכב של האליטה הכלכלית אפשר לראות גם את מורכבותה של העמדה הרבנית. יצירות האמנות שייזמו פרנסי הקהילה עוררו הסתייגות בקרב ההנהגה הרבנית, כפי שניכר מתשובת המהר"ם מרוטנברג שבה משתקפת גם שאלתו של הרא"ש, אולם ההנהגה הרבנית הוותיקה השכילה לא למתוח את החבל בינה לבין הפרנסים יותר מדי. תמונת העבר העולה מסיפורו של המחזור היא מורכבת, מגוונת, צבעונית ורב ממדית כמו המחזור עצמו. הסיפור – שמככבים בו סוחרים ושליטים נוצרים לצד רבנים – משרטט את המתחים בין מעמדו של הפרט למעמד הקהילה, בין הזהות האזורית לזהות המקומית, בין הנהגה חומרית להנהגה רוחנית ובין יהודים לנוצרים. ׀

פּוֹפּוֹ אֶפְרַיִם שֶׁה־שְׁטֵינר

מרצה במחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן גוריון בנגב. מחקרו מתמקד בחברה היהודית באירופה בימי הביניים

להחזיר את המחזור

סיפור שיבתו של מחזור אמסטרדם לקלן שבה נוצר והשאפה להציגו לציבור הרחב בעיר שבה שימש לראשונה בקודש מהדהדים את תחושותיהם של היהודים בימי הביניים. הם ביקשו לפאר ולייפות את בתי הכנסת שלהם, להנכיח את עצמם בערי מגוריהם, ואף להשתמש בסמלים שייצגו את מקומות מגוריהם כדי לייצג את עצמם, כפי שנעשה בשימוש בסמלה של העיר דירן במחזור.

ניכר כי פרנסיה של קהילת קלן, אנשי עסקים ובנקאים בעלי כוח פוליטי ויכולת כלכלית מרשימה, ראו בייפוי של בית הכנסת ובעיטור חפצים ששימשו בו מעין הצהרה על מעמדם החברתי במתחם הציבורי הקהילתי והדתי

דרכו של מחזור מקלן לאמסטרדם. נהר האמסטל הזורם באמסטרדם ומאחוריו בית הכנסת הפורטוגלי, יאן דה באייר, 1758

ארכיון העיר אמסטרדם, אוסף אטלס ספליטגרבר